

O NEKIM ODNOSIMA FRANJE KS. KUHAČA S BUGARSKOM: POKUŠAJ REKONSTRUKCIJE NA TEMELJU KORESPONDENCIJE I HISTORIOGRAFSKIH DOKUMENATA

STEFANKA GEORGIEVA

*Trakijско sveučilište — Pedagoški fakultet
Armeiska 9
Bg — 6010 STARA ZAGORA*

UDK/UDC: 78.072(497.2) Kuhač

Izvorni znanstveni rad/
Original Scientific Paper
Primljeno/Received: 22. 2. 2013.
Prihvaćeno/Accepted: 25. 3. 2013.

Nacrtak

Povijesno pamćenje Bugara održava uspomenu na brojna imena istaknutih pisaca Hrvatskog narodnog preporoda i suvremenih osoba. Franjo Ksaver Kuhač je jedan od njih. Već više od jednog stoljeća njegova zbirka *Južno-slovenske narodne popievke* smatra se izvorom vrijednih informacija o glazbenoj kulturi iz razdoblja Bugarskog narodnog preporoda. Međutim, nikakvo posebno istraživanje nije potrebno da bi se ustanovilo da su u Bugarskoj Kuhačeva osobnost i čitava njegova znanstvena baština poznati tek djelomično čak i u ograničenom krugu muzikologa koji se za njega zanimaju.

U ovom se priopćenju pokušavaju rekonstruirati neke osobne i profesionalne veze hrvatskog muzikologa s Bugarskom, temeljene na dosad neobjavljenim pismima iz njegove korespondencije te na historiografskim dokumentima iz bugarskih javnih zapisa iz posljednja dva desetljeća 19. i s početka 20.

stoljeća. Oni su nastali u krugovima bugarske studentske kolonije u Zagrebu i pružaju pojam o širokom rasponu kontakata koje je Kuhač uspostavio s bugarskim intelektualcima, obrazovnim i glazbenim institucijama.

Istodobno njegova korespondencija upućuje na načine o tome kako su u Bugarskoj, uz njegovu zbirku narodnih pjesama i djela iz područja istraživanja glazbe, postala popularna i druga hrvatska pedagoška djela koja su bila namijenjena glazbenom odgoju i amaterskim zborskim grupama. Zanimanje za njih u dvije najpoznatije bugarske visoke škole u Gabrovu i Plovdivu, te zborskim i glazbenim društvima, otvaraju nova područja bugarsko-hrvatskih glazbenih i kulturnih odnosa koji se razvijaju u 20. stoljeću.

Ključne riječi: Franjo Ksaver Kuhač, Bugarska, korespondencija, historiografija, 19. st.

Povijesno pamćenje Bugara održava živima brojna imena istaknutih pisaca Hrvatskog narodnog preporoda i likova novijih vremena. Franjo Ks. Kuhač jedan je od njih. I više nakon jednog stoljeća njegova zbirka *Južno-slovenske narodne popievke* smatra se izvorom vrijednih informacija o glazbenoj kulturi iz razdoblja

Bugarskog narodnog preporoda. Međutim, unatoč njezine popularnosti Kuhačevo znanstveno nasljeđe poznato je tek fragmentarno čak i onom ograničenom krugu muzikologa koji se za nj zanimaju.¹ Ovaj se zaključak temelji na sljedećem pregledu historiografskih izvora o toj temi:

— jedina Kuhačeva znanstvena publikacija — *Starogr'ckit' motivi v' narodnata ni muzika* — objavljena je u glazbenim novinama *Kaval* godine 1896;

— početkom 20. stoljeća utemeljitelji bugarske etnomuzikologije — Karel Mahan i Dobri Hristov — u svojim su se studijama referirali uglavnom na materijale iz zbirke *Južno-slovenske narodne popievke* i iz njegove studije *Prilog za poviest glasbe južnoslovenske*;

— relativno kasno, tijekom 1930-ih, Ivan Kamburov, jedan od kompetentnih stručnjaka za hrvatsku glazbu, uključio je Kuhača kao značajnu povijesnu ličnost u svoj *Ilustrirani glazbeni rječnik*.

I to bi zapravo bilo sve. Ovaj prilično skroman doprinos naše muzikologije vrjednovanju Kuhačevih velikih djela u potpunoj je suprotnosti brojnim studijama bugarskih povjesničara i književnih teoretika posvećenih njegovim eminentnim suvremenici — Josipu Jurju Strossmayeru, Franji Račkome, Vatroslavu Jagiću i drugima, koji su »podupirali stremljenja Bugara za slobodom, obrazovanjem i kulturom uključujući ih u ideju južnoslavenskog zajedništva«.²

Međutim, simptomatično je da se krajem 20. stoljeća interes za ličnost i znanstvenu baštinu Franje Ks. Kuhača, »prvog koji je zapisao melodije bugarskih narodnih pjesama«, očito povećao.³ To je prije svega posljedica objektivne potrebe za novom interpretacijom Kuhačeve misije u povijesnom razvitku bugarske glazbene etnografije.⁴ Ovaj moj članak pokušaj je koji ide u drugome smjeru. On je dio istraživanja što pronalazi veze hrvatskog muzikologa s Bugarskom na temelju 12 neobjavljenih pisama iz njegove korespondencije iz dvaju posljednjih desetljeća 19. stoljeća, kao i dokumenata iz zabilježbi njegovih naslovnika.

U bugarskoj i hrvatskoj glazbenoj historiografiji (na primjer, u Josipa Andreisa i Todora Todorova) ove su veze spomenute nejasno u njegovoj biografiji, i to tek onda kad se referira o Kuhačevim putovanjima po južnoslavenskim zemljama.⁵ Jedan od razloga tome je što u Kuhačevim bilješkama o bugarskim pjesmama uključenima u četiri knjige zbirke *Južno-slovenske narodne popievke* on nije uvijek

¹ Vidi Prilog 1.

² Rumjana BOŽILOVA — Ivan BOŽILOV: *Franjo Rački i B'lgarite (Franjo Rački i Bugari)*, IK Gutenberg, Sofija 2009, 17; usp. i bibliografiju o njima u Prilogu 3.

³ Dobri HRISTOV: Zapisvane na našite (b'lgarskite) narodni napevi (melodii) (Zapisivanje naših [bugarskih] narodnih napjeva [melodija]), u: *Muzikalno-teoretično i publicistično nesledstvo (Glazbenoteorijska i publicistička baština)*, sv. 1, Bugarska akademija znanosti, Sofija 1967, 188.

⁴ S ovime je započeo Todor TODOROV sa svojim člankom: *Franjo Kuhač i B'lgarskata pesen ot V'zraždaneto (Franjo Kuhač i bugarska pjesma Preporoda)*, objavljenim u časopisu *B'lgarsko muzikoznanie (Bugarska muzikologija)*, 4 (1992).

⁵ Prema Josipu Andreisu, bilo je to u desetljeću između 1859. i 1869. kada je Kuhač »... obišao Hrvatsku i Slavoniju, Srijem, Istru, Dalmaciju, Sloveniju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, a bio je i u Austriji, Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj«. Josip ANDREIS: *Povijest hrvatske glazbe*, Liber-Mladost, Zagreb 1974, 258.

citirao točno ime naselja u kojem ih je zabilježio niti iz kojega su potjecale. Manjkavi datumi kao i manjkava imena njegovih kazivatelja tvore poteškoće u identificiranju načina na koji su bile sakupljene.⁶

Bugarski muzikolog Todor Todorov pretpostavlja da je Kuhač u namjeri da ispuni svoju misiju morao dolaziti u Bugarsku više puta. Njegovu je pretpostavku potvrdilo pismo jednog Bugarina — **Dimit'ra Ikonomova** — koje je Kuhaču bilo otposlano godine 1888. Pošiljatelj pisma bio je istaknuta osoba među bugarskim revolucionarima i bliski suradnik Georgija Save Rakovskog i Hriste Boteva, dvojice ideologa bugarskog nacionalnog pokreta za oslobođenje. Ikonomova su Turci bili poslali u izgnanstvo zbog njegovih domoljubnih aktivnosti, ali je doživio oslobođenje Bugarske od petostoljetnog otomanskog jarma.⁷ Dimit'r Ikonomov napisao je svoje pismo Kuhaču u vrijeme kada je bio upravitelj malog područja u sjeveroistočnom dijelu zemlje čije je središte bio današnji grad Tervel.⁸ Razlog za to čini se prilično trivijalnim: uspomene na njihov susret u Beogradu godine 1868. Očito se dogodio među bugarskim emigrantima iz tzv. Druge legije, koji su u glavnom gradu Srbije prošli vojnički trening za buduće vođe bugarskog nacionalnog pokreta za oslobođenje.⁹ Tada je Ikonomov »rekao« Kuhaču o »nekoliko bugarskih pjesama«, no u svojem pismu nije spomenuo njihove naslove. Međutim, uzimajući u obzir činjenicu da je nekoliko godina ranije zbirka *Južno-slovenske narodne popievke* već bila sastavljena u rukopisu, ne čini se vjerojatnim da bi 'Ikonomove pjesme' mogle biti među njima.

No nema nikakve sumnje da je Kuhač u liku Ikonomova sreo osobu koja je bila dobar stručnjak ne samo za bugarski folklor nego i za bugarsku crkvenozborsku tradiciju. Stoga Kuhačev interes za »sudbinu dviju starih slavensko-bugarskih knjiga« koje je kupio u manastirima za vrijeme svojih putovanja kroz Bugarsku nije slučajna. Kako bismo shvatili motive koji su ga naveli na to, moramo objasniti da je Ikonomov bio sin klerika Bugarske crkve u Carigradu i da je tijekom 1860-ih, koje je tamo proveo, bio svjedokom dramatične borbe za priznavanje neovisnosti bugarske crkve. Očito je da je upravo odnos s takvim ljudima bio ono

⁶ U svojem komentaru o tom pitanju Todor Todorov je napisao: »Uz neke pjesme Kuhač je pribilježio 'Od god...', što bi mogla biti godina zapisivanja pjesme, ali bi moglo također značiti godinu u kojoj se pjesma počela širiti. Tako uz pjesmu br. 1 'Miruj, miruj, srdce moje' pribilježeno je 'Od god. 1847'. To nikako ne može biti godina nastanka tog djela«. Vidi Todor TODOROV: Franjo Kuhač i B'lgarskata pesen ot V'zrazdanet, 30.

⁷ Dimit'r Hristov Ikonomov (1839-1896) bio je član Druge bugarske legije što ju je organizirao Georgi Sava Rakovski u Beogradu 1867-1868, član glavnog stožera odjeljenja Hriste Boteva. Nakon njegova poraza bio je zajedno s drugim revolucionarima osuđen na doživotni zatvor na grčkom otoku Rodosu. Poslije oslobođenja Bugarske 1878. Ikonomov se aktivno uključio u javne aktivnosti. Bio je izabran zastupnikom na prvoj Velikoj narodnoj skupštini 1879, a potom je bio poslanik na IV. Redovitoj narodnoj skupštini 1886-1887.

⁸ Vidi Prilog 2.4.1.

⁹ *Bugarske legije* u Beogradu bile su vojničke jedinice sastavljene od bugarskih dragovoljaca, revolucionarnih radnika čiji je krajnji cilj bila borba za oslobođenje bugarskog naroda od otomanskog jarma koordiniranim akcijama sa susjednim balkanskim zemljama. Prva bugarska legija bila je ustanovljena 1862, a Druga bugarska legija 1867-1868.

što ga je nadahnulo da s Kuhačem podijeli svoje mišljenje o istraživanju o »notama koje su Bugari upotrebljavali u stara vremena u crkvama«.¹⁰

No, kako je napisao, bilo je to i zbog još jedne okolnosti: pomanjkanja interesa za tu glazbenu tradiciju od strane bugarskih povjesničara.¹¹ Ustvari, Kuhač je dobro poznao jedinu studiju u tom području — *Voskresnik, ili cerkovno vostočno pesnopenie* Todora Ikonomova, objavljeno u Carigradu 1872. godine. On je preveo predgovor te knjige s bugarskoga i uključio ga u šesto poglavlje (verzija B) rukopisa *Kajdopis u Slavena*, na što je upozorio Zdravko Blažeković u knjizi *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*.¹²

Mnoga Kuhačeva pisma poslana Bugarima dokazuju da je stvorio čvrste veze i prijateljio se s njima u Zagrebu tijekom 1870-ih. Kao središte pokreta za južnoslavensko jedinstvo grad je u to doba postao jedno od privlačnih središta za obrazovanje mladih ljudi iz bugarskih zemalja.¹³ Znameniti bugarski pisac i revolucionar Nacionalnog pokreta **Pet' r Ivanov**, koji je posjetio Zagreb 1877. godine, pisao je o tome u svojim memoarima. Evo kratkog odlomka iz njih:

»To je središte hrvatske književnosti i političkog života. (...) Ovaj grad podržava nacionalni duh protiv invazije Mađara i također nadahnjuje Bugare koji u njemu studiraju. Hrvatska ima u novije vrijeme mnogo izvanrednih znanstvenika koji su prožeti čistim domoljubljem — vrijednom vrlinom koju posjeduju Hrvati u odolijevanju invazijama njihovih jakih susjeda. (...) Posjetio sam sve hrvatske znamenitosti: Akademiju, Muzej, Sveučilište. Upoznao sam se i sa znamenitim pjesnikom i javnim govornikom Kukuljevićem-Sakcinskim, koji nije krio svoje simpatije za bugarski narod.«¹⁴

Kroz sve te godine bugarska omladinska zajednica u Zagrebu od oko 40 studenata privlačila je javnu pozornost aktivnim radom njezina kulturnog kluba *Razvitie (Razvitak)*.¹⁵ Već u to vrijeme neki od studenata pokazali su svoje književne preokupacije, pokrenuli su objavljivanje knjiga bugarskih pisaca, sudjelovali u

¹⁰ Moguće je da su to rukopisi koje je Kuhač naveo u svojim bilješkama uz peto poglavlje *Kajdopisa u Slavena*, naglašavajući da ih je »prikupio ... i od jednog bugarskog svećenika koji je želio ostati anonimn«. Usp. Sanja MAJER-BOBETKO — Zdravko BLAŽEKOVIĆ — Gorana DOLINER: *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb 2009, 75.

¹¹ Ovaj se interes pojavljuje u posljednjim desetljećima 19. stoljeća. Vidi Stojan PETROV — Hristo KODOV: *Old Bulgarian Musical Documents*, Nauka i izkustvo, Sofija 1973.

¹² Vidi: *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, 76.

¹³ Prva skupina, koja se sastojala od osam studenata iz raznih dijelova Bugarske, organizirana je u suradnji i s novčanom potporom J. J. Strossmayera. U njezinoj pripremi sudjelovala je i bugarska unijatska zajednica u Carigradu. Vidi: Nikolaj ŽEČEV: *Bolgarskaja učeničko-studenčeskaja kolonija v Zagrebe v 70-godah XIX veka (Bugarska učeničko studentska kolonija u Zagrebu u 70-im godinama 19. stoljeća)*, u: *Etudes historiques*, sv. VIII, Sofija 1978, 241.

¹⁴ Pet' r IVANOV (1847-1927): *V'zpominanija ot razb' rkanite vremena (Uspomene na nemirna vremena)*, Napred'k, Plovdiv 1884, 37. Dvije godine prije toga objavio je svoju prvu knjigu u kojoj je jedna od pjesama bila naslovljena *Po podražanie na H'rvatskata Liepa naša domovina (Oponašanje hrvatske Lijepa naše domovine)*. Vidi: *Pesni (Pjesme)*, Carigrad 1875, 15.

¹⁵ Prema podatcima s kojima raspoložemo o tom razdoblju prije oslobođenja Bugarske (1878), njihov je broj bio oko 40. Usp. Nikolaj ŽEČEV: *Bolgarskaja učeničko-studenčeskaja kolonija v Zagrebe v 70-godah XIX veka*, 236.

glazbenim večerima, itd. Među njima bili su Bugari s kojima je Kuhač uspostavio dugogodišnje odnose. Kako se dvojica među njima prisjećaju, »u njegovu domu mladi su ljudi pjevali bugarske narodne pjesme« koje je »visoko cijenio i kasnije ih objavio«. Izvješća o njegovu zanimanju za bugarski folklor (prema njihovim zabilježkama) također su se pojavljivala u bugarskom preporodnom tisku.¹⁶

Nakon jednog desetljeća mnogi od Bugara koji su studirali na Sveučilištu u Zagrebu dobili su ugledna mjesta u državnim, istraživačkim i obrazovnim ustanovama oslobođenog Bugarskog kraljevstva: profesor **Georgi Zlatarski** utemeljitelj je bugarske geološke znanosti, bio je rektor Sofijskog sveučilišta, redoviti član Bugarskog književnog društva (danas Bugarske akademije znanosti) i drugih inozemnih akademija;¹⁷ **Hristo Belčev** bio je ekonomist i ministar u vladi Stefana Stambolova;¹⁸ **Spas Vacov** bio je fizičar koji je utemeljio bugarsku vremensku prognozu,¹⁹ braća **Ilija Milarov** — pravnik, pisac i publicist,²⁰ i **Svetislav Milarov** — pisac, javna ličnost i diplomat.²¹ Oni ne samo da su održavali odnose između Sofije i Zagreba iz njihovih studentskih dana, nego su ih i

¹⁶ Prema *Memoarima* Mihaila Sarafova i novinskom izvješću Pet'ra Semerdžieva u novinama *Pravo* (1872) 7, 27; citirano u Nikolaj ŽEČEV: Bolgarskaja učeničko-studencijskaja kolonija v Zagrebe v 70-godah XIX veka, 241, 252.

¹⁷ Georgi Nikolov Zlatarski (1854-1909) završio je gimnaziju u rodnom gradu Tarnovu i nastavio školovanje na Carskom liceju u Carigradu. Od 1876. do 1880. studirao je prirodne znanosti na Sveučilištu u Zagrebu. U lipnju 1880. zaposlio se u Ministarstvu financija na položaju mineraloga-geologa, a 1890. bio je imenovan pročelnikom Odsjeka za rudarstvo u istom Ministarstvu. Godine 1893. bio je unaprijeđen na položaj ravnatelja Geološkog odsjeka u Ministarstvu trgovine i poljodjelstva. Kao sveučilišni nastavnik na Sofijskom sveučilištu, Georgi Zlatarski bio je izabran za dekana Fakulteta za fiziku i matematiku (1903-1904). Bio je rektor Sveučilišta u razdobljima 1897-1898. i 1901-1902. Autor je 29 znanstvenih djela.

¹⁸ Hristo Minčev Belčev (1857-1891) prvi je bugarski političar Nacionalne liberalne stranke. Završio je srednju školu u Zagrebu (1872-1876), gdje je objavio stihove na hrvatskom jeziku. Studirao je i jednu godinu na Sveučilištu u Zagrebu, a potom je diplomirao ekonomiju u Parizu (1881-1884) kao stipendist bugarske vlade. Od 1885. do 1890. bio je činovnik, glavni revizor i glavni tajnik u Ministarstvu financija. Bio je umoren u središtu Sofije prilikom atentata na predsjednika vlade (1891).

¹⁹ Spas Vacov Kirov (1856-1928) bugarski je meteorolog, klimatolog i seizmolog, utemeljitelj meteorologije i seizmologije u Bugarskoj. Služio je kao ravnatelj Ravnateljstva za meteorologiju od njezina utemeljenja 1890. do svoje smrti 1928. Završio je srednju školu u Zagrebu te fiziku i matematiku na Sveučilištu u Zagrebu. Poslije povratka u Bugarsku bio je imenovan ravnateljem Srednje škole u Lomu (1881-1882) i službovao je u Ministarstvu za javno školstvo. Bio je redoviti član Bugarskog književnog društva od 1884. Godine 1890. postao je ravnatelj Središnje meteorološke stanice u Sofiji.

²⁰ Ilija Nikolov Sapunov, pseudonimom Milarov (1859-1948), bugarski je pravnik, pisac, književni kritičar i kazališna ličnost s velikim zaslugama za razvitak bugarskog kazališta. Diplomirao je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Nakon povratka u Bugarsku radio je kao javni tužitelj i sudac u Lomu, Ruseu i Sofiji. Sudjelovao je u javnom, političkom i kulturnom životu Bugarske. Uređivao je novine *Nov Vek* (*Novo stoljeće*) i pisao književne kritike. Godine 1902. bio je imenovan ravnateljem novosagrađenog Narodnog kazališta. Njegovi uspjesi u prikupljanju financijskih sredstava, organizacija kazališta i zakonski nacrti tako su značajni da je časopis *Biblioteka* u ono doba objavio posebni članak o njegovim doprinosima kazalištu pod naslovom »Ilija Milarov, utemeljitelj Narodnog kazališta«. Umro je u Zagrebu 1948. godine.

²¹ Svetislav Nikolov Sapunov-Milarov (1850-1892) brat je Ilije Milarova. Polazio je srednju školu i završio pravo na Sveučilištu u Zagrebu. Uređivao je novine *V'zraždane* (*Preporod*; 1876), *Marica* (1879) i *Nezavisnost* (*Nezavisnost*; 1880-1881). Bio je službenik u Ministarstvu vanjskih poslova (1879-1881. i 1883-1884). Zbog svojih zasluga kao pisca, povjesničara i publicista bio je izabran za redovitog člana Bugarskog književnog društva, danas Bugarske akademije znanosti.

obogaćivali novim idejama i smjerovima suradnje. Jedan je primjer za to inicijativa Ilije Milarova da privuče u Bugarsku dvojicu hrvatskih redatelja — **Adama Mandrovića**²² i **Srdana (Sergijana, Sergeja) Tucića**²³ — koji su neko vrijeme bili također ravnatelji u bugarskom Narodnom kazalištu.

S obzirom na prilike u kojima je u Bugarskoj tijekom 1880-ih još uvijek manjkalo profesionalnih glazbenih institucija, Kuhač je na taj način održavao kontakte sa svojim starim prijateljima iz zagrebačke studentske zajednice. Oslanjajući se na njihov »utjecaj i ugled« tražio je pomoć za distribuciju svoje zbirke *Južno-slovenske narodne popievke* u bugarskim školama. Može se sa sigurnošću reći da su suradnjom s dvojicom ljudi — **Nikolajem Lazarovom**, u ono doba glavnim školskim inspektorom, i **Mihailom Sarafovom**, ravnateljem Statističkog ureda i kasnije ministrom financija i diplomatom, Kuhačeve knjige stigle u brojne škole i knjižnice diljem Bugarske.²⁴

U Kuhačevoj korespondenciji postoji nekoliko pisama koja dokazuju da je tijekom tih godina on održavao kontakte s hrvatskom etničkom zajednicom u Bugarskoj.²⁵ Hrvati su, zajedno s drugim predstavnicima bliskih slavenskih naroda — Rusa, Čeha, Slovenaca, kao i drugih europskih naroda — bili kao stručnjaci pozvani od strane bugarskih vlada u cilju promicanja kulturnog i gospodarskog razvitka zemlje. Jedan od njih, **Ivan Lovrić**, bio je imenovan ravnateljem netom

²² Adam Mandrović (1839-1912) hrvatski je glumac i redatelj. Debitirao je u Zagrebu 1858. i 1860, a nakon otpuštanja njemačkih glumaca iz kazališta postao je stalni član ansambla. Od 1899. do 1901. radio je u kazalištu *S'iza i Smjah* (*Suza i smijeh*) i u Narodnom kazalištu u Sofiji. Od 1902. do 1907. bio je imenovan upraviteljem Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu.

²³ Srđan (Sergej, Sergijan) Tucić (1872-1940) hrvatski je glumac, redatelj, pisac i novinar. Autor je nekoliko kratkih novela, priča i kazališnih komada. Godine 1903-1905. bio je imenovan ravnateljem i redateljem Narodnog kazališta u Sofiji, zamijenivši na tom položaju svojeg sunarodnjaka Adama Mandrovića. Prisjećajući se svojih suvremenika, mladi je redatelj bio krajnje ograđovan. Bio je prihvaćen u sofijskim elitnim krugovima što je izazvalo stanovitu ljubomoru među njegovim kolegama iz kazališta. Sergej Tucić uprizorio je nekoliko komada među kojima i Shakespeareova *Othela* i djelo *Silata na Mraka* (*Snaga tame*) Lava Nikolajeviča Tolstoja. Na njegov poziv u bugarski glavni grad stigli su i tamo nastupili hrvatski glumci Andrija Fijan i Marija Strozzi (Marija Ružička-Strozzi). U to doba posjetili su Sofiju i drugi ugledni glumci iz zagrebačkog kazališta. Tucićeve politički pogledi prisilili su ga da emigrira 1914. u Englesku. Napisao je novelu *Osvoboditelji* (*Osloboditelji*), koja govori o ljubavi između kćeri bugarskog generala i srpskog oficira. On je autor i knjige *Slavjanskite Nacii* (*Slavenske nacije*).

²⁴ Vidi: Prilog 2.1.1. Nikola Lazarov Nenov (1855-1944) diplomirao je 1882. na Filozofsko-filološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu sa stipendijom Uprave carskog ruskog povjerenika. Bio je predsjednik Društva bugarskih studenata u Zagrebu. U vrijeme kad je susreo Kuhača bio je glavni inspektor državnih škola u Bugarskoj (1885-1890). Mihail Konstantinov Sarafov (1854-1924) bio je istaknuti bugarski revolucionar, političar, pedagog i diplomat. Završio je gimnaziju u Zagrebu (1875). Sudjelovao je u djelatnostima Bugarskog revolucionarnog komiteta u Bukureštu i u upravljanju revolucionarnim komitetom u Tarnovu, gdje je bio učiteljem god. 1875-1876. Bio je neko vrijeme u zatvoru, a potom je napustio domovinu. Završio je školovanje u Zagrebu, Münchenu i Parizu. Nakon oslobođenja Bugarske M. K. Sarafov bio je ministar javnoga obrazovanja (1880-1881) i ministar financija u vladi Dragana Cankova (1884). Iste je godine postao redoviti član Bugarskog književnog društva. Obavljao je razne diplomatske funkcije u Beču (1904-1909) i Carigradu (1909-1913). Za vrijeme balkanskih ratova bio je predstavnik Ministarstva vanjskih poslova u Solunu (1913).

²⁵ Vidi Prilog 2.1.

otvorene državne tiskare u Sofiji. Kuhač je i od njega tražio pomoć u distribuciji svojih knjiga i primio jedno originalno izdanje — knjigu *Kratka biografija na sv. Ioan Kukuzel* — čiji je autor **Pet' r Sarafov** bio jedan od najkompetentnijih stručnjaka za staru bugarsku crkvenu glazbu. Ova je knjiga uvrštena u bibliografske izvore koje je Kuhač upotrijebio u svojem radu na 4. poglavlju (verzija B) rukopisnog projekta *Kajdopis u Slavenu*.²⁶

Za sada, iako prema neizravnim podacima, poznato je da je Kuhač među Hrvatima koji su živjeli i radili u Bugarskoj održavao kontakte i sa **Stjepanom Jurinićem (Stepan Jurinić)**, istaknutom osobom bugarskih znanstvenih i akademskih krugova s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Jurinić je održavao uske veze s Bugarima, živio 30 godina u Silistri, Lomu i Gabrovu, gdje je radio kao nastavnik u lokalnim srednjim školama. Od 1894. do 1914. bio je profesor zoologije na Sveučilištu u Sofiji i bio je priznat kao utemeljitelj te discipline u bugarskoj znanosti. Dvaput je, 1911. i 1912. godine, bio biran za rektora Sveučilišta. Na njegovu se preporuku, spomenutu u pismu iz 1887. godine, Franjo Ks. Kuhač obratio Upravnom odboru Realne gimnazije u Gabrovu, prve bugarske srednje škole koja je bila otvorena još prije Oslobođenja, a u vrijeme kada je Jurinić bio u njoj nastavnik.²⁷ I premda se njegov sadržaj odnosi na razmjenu glazbene literature, kao što se može zaključiti iz detaljnog popisa poslanih knjiga, u ovom slučaju nije samo distribuirao vlastita izdanja, nego je i školi poklonio zbirke hrvatskih zborova, knjige o glazbi i druge glazbene publikacije.²⁸

Vrlo je vjerojatno da je Jurinićevim posredovanjem Franjo Ks. Kuhač bio dobro upoznat s potrebama i vokalnim sposobnostima srednjoškolskih glazbenih ansambala. Desetak godina nakon oslobođenja Bugarske europske su se glazbene prakse počele brzo širiti prvo u bugarskim školama i kulturnim središtima, a od 1890-ih u novoosnovanim glazbenim društvima. Uz to, pravoslavna je zbornica

²⁶ Vidi Priloge 2. 3.1. i 2.3.2; vidi također: Sanja MAJER-BOBETKO — Zdravko BLAŽEKOVIĆ — Gorana DOLINER: *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, 73.

²⁷ Znanstvenu i nastavnu djelatnost Stjepana Jurinića (1855-1947) nadopunjuju razne druge javne i publicističke djelatnosti u Bugarskoj i Hrvatskoj. Bio je prevoditelj koji je hrvatske čitatelje upoznao s bugarskom književnošću: »Autor je brojnih znanstvenih i popularno-znanstvenih djela, među kojima je najvažnija studija o Josipu Jurju Strossmayeru. Bila je objavljena u *Zbirci narodnih kazanja*, knj. XXII i XXIII, Sofija 1906-1907. (...) Među njegovim učenicima nalaze se Asen Zlatarov, Metodi Popov, Todor Vlajkov i drugi istaknuti bugarski znanstvenici i društveno aktivne osobe. Tijekom posljednjih godina svojega života izjavio je jednom hrvatskom novinaru: »Bugarska je u mom srcu.« Citirano prema: Ilija KONEV: *Bugarsko-srpski i bugarsko-hrvatski književni odnosi*, Bugarska akademija znanosti, Sofija 1966, 109.

²⁸ Grad Gabrovo, smješten na podnožju Stare Planine, jedno je od intelektualnih središta Bugarskog narodnog preporoda. Novčana potpora domoljuba iz Gabrova — Vasila Aprilova, Nikole Palauzova, Vasila Rašeeva i drugih — bila je upotrijebljena za otvaranje prve bugarske svjetovne škole 1835. godine, temeljene na metodi Bell-Lancaster. Za potrebe škole uvedeni su prvi udžbenici, a prihvale su ih kao standarde druge bugarske škole. Godine 1872. škola u Gabrovu razvila se u prvu kompletnu srednju školu u porobljenim bugarskim zemljama. Godine 1889. dobila je ime po njezinom prvom dobročinitelju Vasilu Aprilovu i bila je nazvana Aprilova srednja škola. Vidi: Prilog 2.2.1.

tradicija još uvijek zauzimala svoje mjesto. Zbog manjka učitelja, glazbenim odgojem kao i vođenjem zborova često su se bavili svećenici. Ista se stvar dogodila u srednjoj školi u Gabrovu. Repertoar školskoga zbora koji je sudjelovao pri crkvenim i javnim svečanostima bio je prilično oskudan. Osim tradicionalnih pravoslavnih melodija u nj su bile uvrštene i neke ruske i ukrajinske melodije.²⁹ To je i razlogom zašto su se na popisu glazbenih djela, skladanih u raznim žanrovima, a što ih je Kuhač ponudio školi u Gabrovu, nalazile i skladbe kao što su *Opelo, Na groba na sv. Metodij*, pa čak i *Hrvatska misa*.

Unutar samo jednoga mjeseca, od travnja do svibnja 1887, Kuhač je poslao još dva pisma Upravnom odboru Realne gimnazije u Gabrovu, u kojima 'dijalog' među njima izlazi izvan okvira normalne razmjene glazbeno-pedagoške literature.³⁰ U tim je pismima naveo svoj prijevod knjige *Katechismus der Musik* Johanna Christiana Lobeja i izrazio svoje nazore o glazbenoj terminologiji u njoj, koju su Srbi, Poljaci i Slovenci prihvatili s promjenama koje se tiču tek zasebnih dijalektalnih značenjskih razlika u njihovim jezicima. »Glazbena terminologija — zajednička kakva jest za sve, osobito južne Slavene, od velikoga je kulturnog značenja«, pisao je Kuhač. (...) »Stoga bih zamolio Upravni odbor da bude uporan i bugarski narod da prihvati ovu našu terminologiju. To je način na koji će vrlo brzo nastati zajednička južnoslavenska glazba, [što je ideja, op. St. G.] na kojoj radim čitav svoj život«.³¹

Tražeci 'moralnu potporu' za svoju 'panslavensku inicijativu' Kuhač zapravo upućuje na jedan od važnijih problema vezanih uz nacionalne glazbene kulture u početnim stadijima njihova oblikovanja. Bugarska glazbena kultura u tome nije nikakva iznimka. Krajem 1880-ih autori prvih glazbenih udžbenika također su naišli na taj problem. Među njima su bili Bugari koji su svoju glazbenu naobrazbu dobili u ruskim crkvenim sjemeništima i u američkom 'Robert College' u Carigradu, kao i stranci, ruski i češki glazbenici, koje je privukla bugarska vlada nakon Oslobođenja da rade u bugarskim školama kao vojni kapelnici i zborovođe.³² Oni su radili u raznim dijelovima zemlje u izoliranim sredinama i stoga su

²⁹ Izvorni naslovi koje je naveo i Kuhač u svojem pismu glase: »*Bisernica* (četveropjevi) I i II svezku i *Pjevanka*, darovana od hrv. Pedagogičkog sбора uz liepi pozdrav.« Vidi: Prilog 2.2.1.

³⁰ Vidi: Prilog 2.2. Trenutno nismo u mogućnosti usporediti ove epistolarne dokumente s analognim dokumentima na bugarskoj strani. To zahtijeva posebno istraživanje bogatog povijesnog arhiva Srednje škole Aprilov.

³¹ F. Ks. Kuhač daje primjer s riječima 'gosle', 'Gesl', 'zvek', 'zvak', itd. Vidi: Prilog 2.2.1.

³² Prema informaciji iz knjige Stefana PRODANOVA i Kine PRODANOVE: *Iz muzikalnoto minalo na Gabrovo (Iz glazbene prošlosti Gabrova)*, 2. poglavlje: Muzikalnoto obrazovanie i v'zpitatie v Aprilovskata gimnazija i drugite učilišča (Glazbeni odgoj i obrazovanje u srednjoj školi Aprilov i u drugim školama), Muzika, Sofija 1982, 49-50. Svakako se takva izdanja mogu naći u vrijeme prije Oslobođenja. U 1880-ima to su: *Učebnik po penieto s teorija i praktika za srednite i načalni učilišča v B'lgarsko* (Udžbenik za pjevanje s teorijom i praksom za srednje i osnovne škole u Bugarskoj) Josifa Kalomatija, Sliven 1884; *R'kovodstvo po notno penie i za pevčeskite horove* (Udžbenik za pjevanje za zborove) Rače Račeva, Nitče, Varna 1885; *Učebnik po notno peene za p'rvi klas* (Udžbenik za pjevanje za prvi razred) Atanasa Paunova, Ruse 1887 itd. Vidi: Muzikata v B'lgarskoto učilišče (Glazba u bugarskoj školi), u: Ivan HLEBAROV: *The New Bulgarian Culture*, sv. 1: 1878-1944, Hajni, Sofija 2003, 82-88.

prilagođavali i uvodili razne glazbenoteorijske i pedagoške modele u svoju nastavnu praksu. Bugarska je tek 1885. prihvatila zajednički državni glazbeni obrazovni program.

Pismo koje je u to vrijeme Kuhač poslao Realnoj gimnaziji 'Knjaz Aleksand'r I.' u Plovdivu dokazuje da prihvaća bugarske škole kao jedne od glavnih ustanova u kojima glazbena kultura čini prve korake i gdje su zacrtane perspektive za njezin budući razvitak.³³ To je škola koja 'piše' povijest bugarskog obrazovanja od sredine 19. stoljeća do danas kada je škola povratila svoje izvorno ime — »Sv. Sv. Kiril i Metodij«. Ona je zapošljavala nastavnike koji su svoju naobrazbu stekli na raznim europskim sveučilištima. Među njima su bili i glazbenici **Georgi Bajdanov** (od 1886) i **Emanuil Manolov** (od 1888), utemeljitelji bugarske skladateljske škole i glazbenog tiska.³⁴ Na temelju nekih bitnih momenata u ovome pismu mogu se rekonstruirati neki novi smjerovi Kuhačevih kontakata sa školom u Plovdivu. Osim već redovite razmjene pedagoške i glazbenoteorijske literature, Kuhač je na prijedlog Upravnog odbora Realne gimnazije za zbor škole u Plovdivu napravio aranžmane bugarskih folklornih pjesama iz zbirke *Južno-slovenske narodne popievke* kako bi, prema njegovim riječima, »dao prilike mladim ljudima da pjevaju melodije koje sam ja aranžirao umjesto neprikladnih ljubavnih pjesama«. ³⁵ U prilogu pismu Kuhač je poslao pjesmu *Makedonec*.³⁶ Zanimljiva je činjenica da je oko deset godina poslije Georgi Bajdanov, izdavač prvih bugarskih glazbenih novina *Gusla* (1891), u njima objavio aranžman za zbor te iste pjesme, a sebe nazvao ko-autorom te skladbe.³⁷

Kao jedan od kozmopolitskih gradova Bugarske, Plovdiv je bio privlačno središte za mnoge strance: Čehe (arheologe, arhitekta, zborovođe), Švicarce (parkovne arhitekta), i dr. Među njima je bio i Slovenac **Anton Bezenšek**, koji je studirao na Sveučilištu u Zagrebu tijekom 1870-ih. Podučavao je u plovdivskim školama preko 15 godina, razvio znatnu kulturnu aktivnost i ostavio trajni trag u glazbenoj povijesti toga grada kao prvi predsjednik Plovdivskog pjevačkog društva (1896).³⁸ »Zahvaljujući njemu i njegovim vezama sa stranim novinarima u Sofiji,

³³ Vidi Prilog 2.2.3.

³⁴ Takozvano *Plovdivsko učilište (Plovdivska škola)* otvorio je 1. rujna 1850. Najden Gerov, kasnije nazvano 'Sv. Sv. Kiril i Metodij', a koje je 1851. cijeloj slavenskoj zajednici podarilo najnadahnutiji i najbugarskiji blagdan — 24. svibnja, Dan prvih slavenskih učitelja. Godine 1868. škola je dobila status srednje škole, prve u bugarskim zemljama. Ubrzo se pretvorila u obrazovnu ustanovu slijedeći europski model, poznat i kao *Plovdivskata M'zka gimnazija (Plovdivska muška gimnazija)*. U vrijeme kad je Kuhač napisao svoje pismo školskom Upravnom odboru, ravnatelj škole bio je Dimit'r Agura (1849-1911), budući profesor starije povijesti na Sveučilištu u Sofiji.

³⁵ Vidi: Prilog 2.2.3.

³⁶ Vidi: Franjo Ks. KUHAČ: *Južno-slovenske narodne popievke, Sakupio Fr. Š. Kuhač*, knj. III, br. 1535, Zagreb, 1878-1881, 333.

³⁷ Vidi: Franjo KUHAČ — Geogri BAJDANOV: *Kitčica ot B'lgarski Makedonski pesni (Potpourri iz bugarskih i makedonskih pjesama)*. U jedinom broju novina *Gusla*, dodatak, Plovdiv, 1891.

³⁸ Anton Toma Bezenšek (1854-1915) slovenski je lingvist, publicist i stručnjak za stenografiju. Završio je gimnaziju u Zagrebu te studirao na sveučilištima u Zagrebu i Pragu. Godine 1879. pozvala ga je bugarska vlada da postane glavni stenograf u Narodnoj skupštini. Poznat je i po tome što je

neke su novine u Beču, Parizu, Londonu, Beogradu, Zagrebu i drugdje objavljivale izvještaje o njegovim aktivnostima«. ³⁹ Na njegovu inicijativu bile su također uspostavljene veze s pjevačkim društvima iz susjednih južnoslavenskih zemalja. Premda je u Kuhačevoj korespondenciji sačuvano samo jedno od njegovih pisama, očito je iz druge dokumentacije sačuvane u Plovdivskom pjevačkom društvu da odnos između Bezenšeka i Kuhača nije bio sporadičan nego da se održao sve do početka 20. stoljeća. ⁴⁰

To potvrđuje telegram što su ga poslali Franjo Ks. Kuhač i Franjo Vilhar kako bi izrazili svoje pozdrave prilikom inauguracije društvene zastave. ⁴¹ Društvenu himnu *Napred ti, B'lgarino* (*Naprijed, Bugarine*) komponirao je hrvatski skladatelj Ivan pl. Zajc, koji je bio prilično popularan među glazbenicima u Plovdivu. Mnoge druge njegove skladbe, kao i one Vilka Novaka, Franje Vilhara i Davorina Jenka, bile su uključene u repertoar pjevačkih društava kojima je ravnao **Angel Bukurešliev**, prvi bugarski dirigent koji je dobio profesionalnu naobrazbu u Orguljskoj školi u Pragu. ⁴² Godine 1896. Plovdiv su posjetili mandolinski sastav društva *Hr'vatska zadruha* iz Sofije i drugi hrvatski glazbenici, što se može razabrati iz fotografije u dirigentovoj osobnoj arhivi. ⁴³ Među pokroviteljima Društva je »veliki Slaven« Josip Juraj Strossmayer, »velikodušni dobročinitelj i zaštitnik nezaboravne braće Miladinov«, kojemu su plovdivski glazbenici odali počast prigodom polustoljetnog jubileja njegova dolaska na biskupsku stolicu. ⁴⁴

Tako su 1890-ih u Plovdivskom pjevačkom društvu bili položeni temelji novog tipa glazbeno-kulturnih kontakata između Bugarske i Hrvatske, kao i drugih južnoslavenskih zemalja. To je bila organizacija koja je — nakon posjeta Beogradskog pjevačkog društva sa Stevanom Mokranjcem — inicirala ustanovljenje

prilagodio Gabelsbergerov stenografski sustav za južnoslavenske jezike. Od 1885. do 1905. kao nastavnik na plovdivskim srednjim školama, Bezenšek je u curriculum uveo predmet etiku te suvremene metode učenja stranih jezika. Godine 1906. vratio se u Sofiju i tamo ostao do smrti. Nastavio je sa svojom znanstvenom aktivnošću, objavio brojne radove i napravio niz prijevoda. Poučavao je i na Sveučilištu u Sofiji od 1911. godine.

³⁹ Nikola JANEV: *Plovdivskoto pevčesko družestvo* (*Plovdivsko pjevačko društvo*), 1. dio, 53 (rukopis).

⁴⁰ Vidi: Prilog 2.4.3.

⁴¹ Tekst telegrama glasi: *Prisustvujemo u duhu vasoj slavi i najusrdnije cestitamo, Kuhac, Vilhar*, 21. 09. 1897. Usp. Hronika na Plovdivskoto Pevčesko družestvo (Kronika Plovdivskog pjevačkog društva), u: *Drugo godišnje predstavljanje društva, Godišnje izvješće Antona Bezenšeka 1897/1898*, vlastita publikacija, 1898. Teritorijalni državni arhiv Plovdiv, fond 1028k, sign. 1. ae (arhivska jedinica) 2, (str.) 14.

⁴² Vidi: Stefanka GEORGIEVA: The Croatian Composer Ivan Zajc in the History of Bulgarian Music Culture (An Attempt for Brief Chronology), *Arti musices*, 39 (2008) 1, 35-66.

⁴³ Fotografija Angela Bukurešlieva: Anton Besenšek i članovi zbora Plovdivskog pjevačkog društva s gostujućim hrvatskim glazbenicima, 1896. Njihova imena nisu navedena. Teritorijalni državni arhiv — Plovdiv, Fond 1193k 'Angel Bukurešliev', sign 28/III. Oglas za taj koncert bio je objavljen u novinama *Plovdiv* dana 3. 7. 1896.

⁴⁴ Poznato je da je Josip Juraj Strossmayer podupro objavljivanje zbirke *B'lgarski narodni pesni* (*Bugarske narodne pjesme*) u Zagrebu 1861, što su je sastavili braća Dimit'r i Kostadin Miladinov. Iz korespondencije s njim sačuvani su sljedeći dokumenti u arhivu Plovdivskog pjevačkog društva: Vidi Priloge 3.2, 3.5, 4.1, 4.2, 4.3.

Južnoslavenskog pjevačkog saveza kako bi zajedničkim statutom koordinirala aktivnosti i izvedbe pjevačkih društava iz Srbije, Hrvatske, Slovenije i Bugarske.⁴⁵ I druga su se bugarska društva pridružila ideji glazbenika iz Plovdiva. I premda se pokazalo da je struktura Društva bila praktički nemoguća zbog političkih konstelacija onoga doba, razmjenom koncerata glazbenih izvoditelja ova je ideja postala aktivni pokretač pjevačkog 'pokreta' na cijelom južno-slavenskom području.

Glazbena društva odigrala su još jednu važnu ulogu u bugarskoj glazbenoj kulturi koja je krajem 19. i početkom 20. stoljeća ušla u novu fazu svojega razvitka. Po prvi se put pokušalo utemeljiti glazbene škole, orkestralne i komorne sastave, organizirati operne izvedbe, itd. Međutim, njihov je repertoar sve više oskudijevao izvornim djelima s bugarskim nacionalnim duhom. Kako bi se ispunila ta praznina, Ministarstvo obrazovanja dalo je potporu bugarskim skladateljima oglašavajući glazbena natjecanja za razne jubilarne prigode. Sličnu je inicijativu poduzelo Bugarsko glazbeno društvo u Sofiji pod predsjednikom **Ivanom Šišmanovim**.⁴⁶ Da bi se obilježilo taj događaj Kuhača su organizatori posebno pozvali da sudjeluje u njihovom glazbenom natjecanju.⁴⁷ To nije bila samo simbolička gesta spram njega. Za bugarske glazbenike on je bio neupitan 'autoritet' i kompetentan stručnjak za bugarski folklor; zbog svoje velike brige za južnoslavensku glazbu Kuhač je duša te stvari, u koju su bili uključeni i pioniri bugarske glazbene kulture.

Zaključno bih željela istaknuti da je pokušaj rekonstrukcije nekih od veza Franje Ks. Kuhača s bugarskim glazbenicima i glazbenim organizacijama u ovom članku, temeljenom na epistolarnim i historiografskim dokumentima, tek uvod u njihovo detaljnije istraživanje. Neke činjenice i imena u njima upućuju na smjerove u kojima bi se to istraživanje moglo dalje nastaviti. Uz nužne napore u tom smislu ne samo da će biti ispunjene neke nepoznate stranice u glazbeničkim biografijama, nego će se obnoviti i neke ideje i inicijative koje su povezivale predstavnike bugarske i hrvatske glazbene kulture krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a koje su potonule u povijesni zaborav ili su bile namjerno izbrisane iz našega pamćenja.

⁴⁵ Pod nazivom *Jugoslavjanski pevčeski s'juz* (*Jugoslavenski pjevački savez*) Nikola Janev je pisao o tome u naslovnom članku u novinama *Plovdiv*, 44 (1896), 1. Citirano prema: Nikola JANEV: *Plovdivskoto pevčesko društvo* (*Plovdivsko pjevačko društvo*), 1. dio, 59 (rukopis).

⁴⁶ Ivan Šišmanov (1862-1928) bio je profesor opće književne i kulturne povijesti na Sveučilištu u Sofiji, te izdavač prvog bugarskog etnografskog časopisa. Kao ministar kulture, ustanovio je prve državne glazbene institucije: Glazbenu školu i Glazbenu akademiju u Sofiji (1912).

⁴⁷ Vidi: Prilog 2.4.2. Franjo Ks. Kuhač nije sudjelovao u natjecanju. Prvu je nagradu dobila skladba *Majka Ivana pl. Zajca*, napisana na tekst bugarskog pjesnika Ivana Vazova. Vidi: Stefanka GEORGIEVA: *The Croatian Composer Ivan Zajc ...*, 41-44.

PRILOZI

1. Glazbeno-biografski, etnografski i opći povijesni izvori

1.1. O Franji Ks. Kuhaču

1.1.1. Ivan KAMBUROV: *Franjo Kuhač*, u: *Iljustrovan muzikalen rečnik*, Hemus, Sofija 1933, 333.

1.2. O Franji Ks. Kuhaču u kontekstu hrvatske povijesti glazbe

1.2.1. Dimit' r RADEV: *Muzikata v Jugoslavija (Glazba u Jugoslaviji)*, u: *Obšča istorija na muzikata*, 2. ažurirano izd., Sofija 1948, 488.

1.3. Znanstveni pogledi Franje Ks. Kuhača u kontekstu bugarske povijesti glazbe

1.3.1. Stojan PETROV: *Očerci po istorija na b'lgarskata muzika (Ogledi o povijesti bugarske glazbe)*, sv. 1, Nauka i izkustvo, Sofija 1957. // *Franjo Ks. Kuhač. Das türkische Element in der Volksmusik der Croaten, Serben und Bulgaren, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina, Band VI, 1899.*

1.3.2. Ivan HLEBAROV: *Muzikata na XX vek, tom p' rvi: ot načaloto na 1890-te do kraja na 1910-te godini (Glazba 20. stoljeća, svezak prvi: od početka 1890. do kraja 1910)*, Hajni, Sofija 2005, 341. // *Franjo Ks. Kuhač, Južno-slovenske narodne popievke, Sakupio Fr. Ks. Kuhač, Zagreb, knjiga I-IV, 1878-1881.*

1.4. Monografije i članci koji komentiraju neke znanstvene poglede Franje Ks. Kuhača

1.4.1. Karel MAHAN: *Našata muzika samostojatelna li e? (Je li naša glazba samostojna?)*, u novinama *Kaval*, 2 (1895), 1. // *Franjo Ks. Kuhač. Prilog za poviest glasbe južnoslovenske, Rad Jugoslavenske akademije (1877)*, 39.

1.4.2. Karel MAHAN: *Odgovor gospodinu B. [?] Joksimoviču*, u novinama *Kaval*, 11 (1901-1902), 65-66. // *Franjo Ks. Kuhač. Starogrčkite motivi v narodnata ni muzika (Starogrčki motivi u našoj narodnoj glazbi)*, u novinama *Kaval*, 13 (1895), 77-82.

1.4.3. Dobri HRISTOV: *Taktovete i periodite v narodnata ni muzika (Taktovi i periode u našoj narodnoj glazbi)*, u: *Glazbenoteorijska i publicistička baština*, sv. 1, Bugarska akademija znanosti, Sofija 1967. // *Franjo Ks. Kuhač. Južno-slovenske narodone popievke, Sakupio Fr. Ks. Kuhač, Zagreb, knj. I-IV, 1878-1881.*

1.4.4. Dobri HRISTOV: *Zapisvane na našite /b'lgarskite/ narodni napevi /melodii/ (Zapisivanje naših /bugarskih/ narodnih napjeva /melodija/)*, u: *Glazbenoteorijska i publicistička baština*, sv. 1, Bugarska akademija znanosti, Sofija 1967, str. 88 // *Franjo Ks. Kuhač. Južno-slovenske narodne popievke, Sakupio Fr. Ks. Kuhač, Zagreb, knj. I-IV, 1878-1881.*

1.4.5. Rajko SEFTERSKI: *Starinnijat naroden muzikalen instrument »bulgaria« ili »Tanbur Bulghâry« (Starinski narodni glazbeni instrument 'bulgaria' ili 'Tanbur Bulghâry')*,

u: *Izvestija na Instituta za muzika*, sv. XV, Bugarska akademija znanosti, Sofija 1970, 69-71. / / *Franjo Ks. Kuhač. Prilog za poviest glasbe južnoslovenske, Rad Jugoslavenske akademije (1877)*, 39.

1.4.6. Stojan PETROV — Hristo KODOV: *Starob'lgarski muzikalni pametnici (Starobugarski glazbeni spomenici)*, Nauka i izkustvo, Sofija 1973, 13. // *Franjo Ks. Kuhač. Prilog za poviest glasbe južnoslovenske, Rad Jugoslavenske akademije (1877)*, 39.

1.4.7. Agapija BALAREVA: Shodni javljenija i procesi v horovata kultura na s'ربي, h'rvati i b'lgari (30 godini na XIX vek — kraja na p'vata svetovna vojna) (Slične pojave i procesi u zbornskoj kulturi Srba, Hrvata i Bugara (od 30-ih godina 19. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata)), u: *B'lgarsko muzikoznanije (Bugarska muzikologija)*, 4, Sofija 1991, 15. // *Franjo Ks. Kuhač i glazbeni časopis 'Jeka'*.

1.4.8. Todor TODOROV: Franjo Kuhač i b'lgarskata pesen ot' epohata na V'zraždaneto (Franjo Kuhač i bugarska pjesma iz razdoblja Preporoda), u: *B'lgarsko muzikoznanije (Bugarska muzikologija)*, 4, Sofija 1992. // *Franjo Ks. Kuhač. Južno-slovenske narodne popievke. Sakupio Fr. Ks. Kuhač, Zagreb, knj. I-IV, 1878-1881*.

1.5. Članci Franje Ks. Kuhača objavljeni u bugarskim glazbenim časopisima

1.5.1. Franjo Ks. KUHAČ: Starogr'ckite motivi v narodnata ni muzika (Starogrčki motivi u našoj narodnoj glazbi), u novinama *Kaval*, 13 (1895), 77-82. Fotokopija prve stranice ove studije objavljena je u: S. MAJER-BOBETKO — Z. BLAŽEKOVIĆ — G. DOLINER: *Hrvatska glazbena historiografija u 19. stoljeću*, HMD, Zagreb 2009, 69.

2. Pisma Franje Ks. Kuhača bugarskim institucijama i osobama. Knjižnica Odsjeka za povijest hrvatske glazbe Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Zagreb

2.1. *Franjo Ks. Kuhač. Korespondencija od 1. 10. 1881. god. do 3. 05. 1886, knj. VIII, sign Pb-15/8*

2.1.1. Herrn M. K. Sarafov, Direktor der Statistik, Sofia, Bulgarien, bez datuma [1882], br.139 (na hrvatskom jeziku).

2.1.2. P.n. Gospodin Gavro Jovanović, trgovac, Sofija, Bugarska, Bulevaria ulica, br. 152, 21. 7. 1884, br. 436.

2.2. *Franjo Ks. Kuhač. Korespondencija od 2. 05. 1886. god. do 30. 12. 1893, knj. IX, sign. Pb-15/9*

2.2.1. Gabrovo-Bugarska (Realna-Gimnazija), Zagreb, 12. 1.1887, br. 40.

2.2.2. Gabrovo-Bugarska (Realna-Gimnazija), Zagreb, 21. 4. 1887, br. 62.

2.2.3. Državna realna gimnazija »Aleksandra I.« u Plovdivu, Bugarska. Philipopolis, Zagreb, 20. 5. 1887, br. 72.

2.2.4. Gabrovo u Bugarskoj (Državna realna gimnazija), Zagreb, 20. 5. 1887, br. 73.

2.3. Franjo Ks. Kuhač. Korespondencija od 1. 01. 1894. god. do 23. 08. 1896, knj. X, sign. Pb-15/10

2.3.1. Monsieur Ivan Lovrić maistre dans l' imprimerie nationale a Sophia Bulgarie, Zagreb, 5. 4. 1895, br. 77.

2.3.2. Monsieur Ivan Lovrić maistre dans l' imprimerie nationale a Sophia Bulgarie, Zagreb, 13. 5. 1895, br. 89.

2.3.3. K[arel] Mahan, Lom-Palanka, Konig. Rumänien, ćirilicom, Zagreb, 22. 6. 1896. K. Mahanu redatoru muzikalnih novina »Kaval«, Lom-Palanka, kralj. Rumunjska, br. 183.

2.4. Franjo Ks. Kuhač. Korespondencija. Listovi, koji su njemu pisani, knj. XIV, sign. Pb-15/14

2.4.1. Gos. Fr. Š. Koch Kohač y Osjek, Dimitr Ikonov g. Kurtbunar, 15. 10. 1888, br. 224 (na bugarskom jeziku).

2.4.2. Milaroff Ivka Kraljeva, supruga predsjednika apel. Suda u Sofiji Ilija Milarov, Sofija, bez datuma, [1890?], br. 247 (na hrvatskom jeziku).

2.4.3. Plovdivsko Pevčesko društvo, Plovdiv, 28. 3. 1899, A. Besenšek, br. 29 (na hrvatskom jeziku).

3. Bugarske općepovijesne i književno-povijesne studije o razdoblju Franje Ks. Kuhača i njegovih suvremenika (izvadak)

3.1. Ilija KONEV: Iz prepiskata na Stepan Jurenić s B'lgarskoto knižovno društvo, na literaturnija istorik Franjo Bučar i Vatroslav Jagić s knižovnoto društvo i profesori ot Sofijskija universitet (Iz prepiske Stjepana Jurenića s Bugarskim književnim društvom, te književnih povjesničara Franje Bučara i Vatroslava Jagića s Književnim društvom i profesorima Sveučilišta u Sofiji, u: *B'lgaro-h'rovatski literaturni vr'zki, Materiali i dokumenti (Bugarsko-hrvatski književni odnosi. Materijali i dokumenti)*, Bugarska akademija znanosti, Sofija 1966.

3.2. Pet'r PETROV: Korespondencija na B'lgari s Ščrosmajer, Rački i Šišić (Korespondencija Bugara sa Strossmayerom, Račkim i Šišićem), u: *Izvestija na Instituta za istorija (Novosti Instituta za povijest)*, sv. XVIII, Bugarska akademija znanosti, Sofija 1967.

3.3. Franjo RAČKI: *Istorija na B'lgaria. (Povijest Bugarske)*, Polyprint, Vraca 1999; Rumjana BOŽILOVA: Franjo Rački, nepoznatijat za b'lgarite p'tepisec (Franjo Rački, za Bugare nepoznati putopisac), u: *Studia Balkanica*, 23 (2001), Bugarska akademija znanosti, Sofija.

3.4. Ivan BOŽILOV: H'rvatskata istoriografija za b'lgarite i B'lgaria (Hrvatska historiografija za Bugare i Bugarsku), u: *Jubileen sbornik. Izsledvanija, posveteni na 80 godishninata na professor Hristo Mančev, Institut za balkanski izsledvanija (Jubilarni zbornik u čast 80. obljetnice profesora Hriste Mančeva, Institut za balkanske studije)*, Paradigma, Sofija 2006.

3.5. Rumjana BOŽILOVA: Episkop Ščrosmajer i B'lgarite (*Biskup Strossmayer i Bugari*), u: *Jubileen sbornik. Izsledvanija, posveteni na 80 godishninata na professor Hristo Mančev (Jubilarni*

zbornik u čast 80. obljetnice profesora Hriste Mančeva, Institut za balkanske studije), Paradigma, Sofija 2006.

3.6. Rumjana BOŽILOVA — Ivan BOŽILOV: *Franjo Rački i b'lgarite (Franjo Rački i Bugari)*, IK Gutenberg, Sofija 2009.

4. Pisma za / od Josipa Jurja Strossmayera što se čuvaju u arhivu Plovdivskog pjevačkog društva

4.1. Telegram biskupu Strossmayeru, Djakovo, 24. 03. 1899:

»Plovdivskoto pevčesko družestvo čestiti iskreno slavnija vi imen den, kato na parvija protector na b'lgarsite narodni pesni i želaē na velikija jugoslavjanski dobrodetel: »Mnogaja leta!« (Plovdivsko pjevačko društvo iskreno Vam čestita Vaš slavni imendan, kao prvom zaštitniku bugarske narodne pjesme i želi velikom južnoslavenskom dobročinitelju: živio još mnoge godine«). Predsjednik: Bezenšek. U: Teritorijalni državni arhiv — Plovdiv, Fond 1028k »Plovdivsko pjevačko društvo«, (sign.) 1, ae (arhivska jedinica) 2, str. 9.

4.2. Telegram biskupa Josipa Jurja Strossmayera g. profesoru Bezenšku:

»Plovdivskoto pevčesko družestvo prekrasno mi e čestitilo imennija den. Za tova otličie i za tazi čest az blagodarja na cjaloto družestvo nai-s'rdečno i ot dušata si blagoslavjam i vas, i vsičkiete g.g. členove na družestvoto kato želaja vam nai-dobrija uspeh i napred'k v prosvetnata rabota na slavnija bratski b'lgarski narod. Az prepor'čvam i v bašeščeto na ljubovta i uvaženiēto na slavnite gospoda, koito neka badat uvereni, če vsjakogaž šče otlaščat ljubov s ljubov i uvaženiēto s uvaženiēto. S otlično počitanie i ljubov ostavam vsjakoga predannij Strossmayer Vladika«. (Plovdivsko pjevačko društvo prekrasno mi je čestitalo imendan. Zahvaljujem čitavom Društvu svim srcem i dušom na tom odličju i toj časti i blagoslivljam vas, sve članove Društva želeći vam najveći uspjeh i napredak u prosvjetnom radu slavnog bugarskog naroda. Preporučam u budućnosti ljubav i poštovanje slavne gospode koji neka budu uvereni da će uvijek ljubav biti uzvraćena ljubavlju i poštovanje poštovanjem. S odličnim poštovanjem i ljubavlju ostajem vam uvijek odani Biskup Strossmayer.) U: Teritorijalni državni arhiv — Plovdiv, Fond 1028k »Plovdivsko pjevačko društvo«, (sign.) 1, ae (arhivska jedinica) 2, str. 10.

4.3. Telegram Josipu Jurju Strossmayeru od 26. 08. 1900. Ugarska, Djakovo:

»Ubiliatorou Šrosmajerou Iskren privet ot členovete na Plovdivskoto Pevčesko Družestvo, Podpredsedatel Kaleff, Sekretar Lazaroff.« (Slavljeniku Strossmayeru iskreni pozdravi od članova Plovdivskog pjevačkog društva, Potpredsjednik Kalevff, tajnik Lazarov.« U: Teritorijalni državni arhiv — Plovdiv, Fond 1028k »Plovdivsko pjevačko društvo«, (sign.) 2, ae (arhivska jedinica) 76, str. 2.

(preveo s engleskog Stanislav Tuksar)

*Summary*ON CERTAIN FRANJO KS. KUHAČ RELATIONS WITH BULGARIA: AN
ATTEMPT AT RECONSTRUCTION BASED ON EPISTOLARY AND
HISTORIOGRAPHIC DOCUMENTS

The historical memory of the Bulgarians keeps alive a number of names of prominent writers of the Croatian National Revival and figures of more recent times. Franjo Kuhač is one of them. After over a century, his collections *Južno-slovenske narodne popevke* are regarded as a source of valuable information about music culture from the epoch of the Bulgarian National Revival. However, no special research is needed to establish that Kuhač's personality, and his entire scientific heritage, is known rather fragmentarily in Bulgaria, even to that limited circle of musicologists who take an interest in him.

This paper is an attempt at reconstructing some of the Croatian musicologist's personal and professional connections with Bulgaria, based on letters from his correspondence unpublished as yet, as well as on historiographic documents from Bulgarian public records of the last two decades of the 19th and the beginning of the 20th century. They developed in the circles of the Bulgarian students' colony in Zagreb and give an idea of the wide range of contacts that Kuhač established with Bulgarian intellectuals and educational and musical institutions after the liberation of the country from the Ottoman yoke.

At the same time, his correspondence indicates the ways in which not only his collections of folk songs and music research works became known in Bulgaria, but other Croatian pedagogic works that were designed for music education and amateur choral groups as well. The interest in them on the part of two of the most famous Bulgarian high schools in Gabrovo and Plovdiv, and the recently established choral and music societies, opened up new realms of Bulgarian-Croatian music and cultural relations, which developed in the 20th century.